

مقایسه توازن موسیقایی و معنایی ردیف در غزلیات سعدی و عماد فقیه

دکتر مریم خلیلی جهانتیغ* دکتر محمد بارانی** مهدی دهرامی***

چکیده

ردیف را می‌توان ابزار ایجاد موسیقی و تکمیل یا تأکید معنا دانست و آن را در دو حوزه معنایی و موسیقایی بررسی کرد. در حوزه نخست، از آنجا که معنای ردیف پیوندی پنهانی با روحیه شاعر دارد، می‌تواند نشان دهنده روحیات و دغدغه‌های درونی او باشد. از سوی دیگر ردیف عنصر مکرر شعری است و معنای آن در رعایت سنتهای ادبی و محتوایی غزل نقش مهمی دارد. هنگامی که کلمه یا کلماتی در جایگاه ردیف قرار می‌گیرند، نقش موسیقایی آنها کمتر از معنا نیست. بنابر این بررسی نقش ردیف در ایجاد موسیقی و دلایلی که موجب افزایش این موسیقی می‌شود، حائز اهمیت است. این مقاله با این رویکرد، به بررسی ردیف در غزلیات سعدی و عماد فقیه کرمانی پرداخته‌است. این دو شاعر در دوره‌ای قرار دارند که غزل فارسی هم از نظر محتوایی و هم از نظر موسیقایی به آخرین حد تکامل و شکوفایی خود رسیده‌است.

واژه های کلیدی

ردیف، سنت‌های ادبی غزل، موسیقی، غزلیات سعدی و عماد فقیه.

مقدمه

از ردیف تعاریف زیادی شده‌است که برخی از این تعاریف از جنبه‌هایی با هم اختلاف دارند. صاحب‌المعجم در ضمن توضیح قافیه، ردیف را نیز چنین تعریف کرده‌است: «بدانک قافیت بعضی از کلمه آخرین بیت باشد به شرط آنکه آن کلمه بعینها و معناها در آخر ابیات مکرر نشود پس (اگر مکرر شود) آن را ردیف خوانند» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۲۰۲).

maryam2792@yahoo.com

barani.m@gmail.com

dehramil@yahoo.com

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان (مسئول مکاتبات)

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

*** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

تاریخ پذیرش: ۸۹/۳/۸

تاریخ وصول: ۸۸/۹/۱۷

وی وجود معنای ثابت را برای ردیف در سراسر شعر شرط دانسته، حال آنکه اگر به اشعار شاعران توجه شود، ردیف در همه ابیات یک غزل یا قالب های دیگر به یک معنا استفاده نشده است. مثلاً در این ابیات سعدی:

چو ابر زلف تو پیرامن قمر می گشت   ز ابر دیده کنارم به اشک تر می گشت
 ز شور عشق تو در کام جان خسته من   جواب تلخ تو شیرین تر از شکر می گشت
 ز شوق روی تو اندر سر قلم سودا   فتاد و چون من سودا زده به سر می گشت
 (سعدی، ۱۳۸۶: ۴۹۳)

در این غزل ردیف (می گشت) در مصراع اول و ششم به معنای فعل تام (چرخیدن) ولی در مصراع دوم و چهارم به معنی فعل ربطی (شدن) به کار رفته است. تغییر در بافت نحوی و محور هم نشینی واژگانی، باعث تغییر معنایی ردیف می شود. خواجه نصیر به این امر توجه داشته است و می گوید: «اعتبار در وی (ردیف) تکرار الفاظ است و به معنی اعتباری نیست» (خواجه نصیر، ۱۳۶۹: ۱۴۹). وی بخوبی به هنجارگریزی هایی که گاه در کاربرد ردیف انجام می گیرد، نیز آگاه بوده و تکرار ردیف را در برخی موارد لازم ندانسته است: «تکرار ردیف واجب بود، مگر در ترجیع ها یا آنجا که شاعر به طریق بدعت ردیف بگرداند یا ترک کند و ذکر علت و عذر ایراد کند و هر بدعت که مقبول و لطیف بود، نوعی از صنعت باشد» (همان، ۱۵۰). سپس قصیده ای از کمال اصفهانی می آورد که ردیف (می آمد) در آن بعد از چند بیت به (می آید) تغییر یافته است.

شمیسا در تعریف ردیف، اشاره ای به هم معنی بودن نکرده است: «کلمه یا کلماتی را که در آخر مصراع ها عیناً بعد از قافیه تکرار شوند، ردیف گویند» (شمیسا، ۱۳۷۹: ۸۹). به نظر می رسد کاملترین تعریف ردیف در بین معاصران از احمد محسنی باشد. وی می نویسد: «ردیف واژه یا واژه هایی است که پیوسته یا گسسته در یک یا چند معنی پس از قافیه در پایان مصرع یا بیت می آید» (محسنی، ۱۳۸۲: ۲۰).

ردیف ویژگی اصیل شعر فارسی است و لااقل قدمتی به اندازه شعر فارسی دری دارد. زیرا در اولین اشعار فارسی دری ردیف دیده می شود. وجود این عنصر شعری در اشعار عامیانه که گاهی وزن عروضی و قافیه ندارند، نشان می دهد که ارزش موسیقایی ردیف از موسیقی وزن و قافیه نیز بیشتر است. در یکی از اشعار محلی مردم خراسان که در قرن دوم در هجو والی خود سروده اند و می توان آن را نوعی شعر عامیانه و از نخستین اشعار فارسی دری دانست، ردیف بدون قافیه آمده است:

از ختلان آمدیه، برو تباه آمدیه   آبار باز آمدیه، شک و نزار آمدیه
 (ر.ک. خانلری، ۱۳۶۷: ۵۸)

در آثار سخنوران بزرگ قرن های بعد نیز گاهی ردیف بدون قافیه آمده است. مانند این رباعی انوری:

ای شاه گر آنچه می توانی بکنی   زین پس به جز از دریغ و آوخنکی
 اندر رمه خدای، گرگ آمد گرگ   هیهات اگر تو شان شبانی نکنی
 (انوری، ۱۳۷۶: ۱۰۳۹)

غناى موسیقایی ردیف سه هجایی این شعر به حدی است که نبود موسیقی قافیه را جبران ساخته است. در کلمات قافیه برخی هجاها یکسانند؛ ولی در ردیف معمولاً واژه یکسان است و اصولاً تکرار یکسان واژه، محسوس تر است و گوش موسیقی شناس آن را راحت تر درک می کند.

در ردیف تنها وحدت هجایی و یکسانی صامت و مصوت وجود دارد که معمولاً معنای آن نیز یکسان است؛ ولی در قافیه علاوه بر یکسانی هجاهای آخر واژه قافیه، برای پرهیز از تکرار یکسانی لفظی و معنایی واژه که بدون فاصله کافی صورت می گیرد. تنوع هجایی و معنایی نیز وجود دارد.

اگر به قافیه و ردیف به عنوان دو عنصری که موسیقی واحدی (موسیقی کناری) را ایجاد می کنند، نگاه کنیم در می یابیم که به خاطر پرهیز از یکنواختی کامل هجایی و معنایی در واژه قافیه بین قافیه و ردیف تا مرز هجای قافیه وحدت، و قبل از آن تنوع وجود دارد.

گاه تشخیص ردیف از حروف وصل، خروج، مزید و نایره که به روی متصل می شود، دشوار است. در بین تکواژها تکواژ (م-م) یکی از مشکل سازترین تکواژهاست. چنانچه این تکواژ، تکواژ آزاد دستوری (ضمیر متصل و مخفف فعل ربطی استم) باشد، ردیف خواهد بود و در غیر این صورت، یعنی اگر تکواژ مقید تصریفی (شناسه) باشد، جزو حروف الحاقی قافیه محسوب می شود. گاهی نیز یک فعل در بیتی فعل ربطی است و در بیت های دیگر فعل تام. هرچند معمولاً نقش و معنایی که در بیت اول دارند، در سراسر غزل بیشترین بسامد را داراست و می توان بیت اول را معیار تشخیص و طبقه بندی ردیف قرار داد. در ارائه آمار ردیف های دو شاعر در این مقاله کمیت را در نظر گرفته و با شمارش کاربردهای هر مورد، کاربرد بیشتر را معیار احتساب ردیف و طبقه بندی آن قرار داده ایم.

بیشتر تحقیقاتی که در زمینه ردیف انجام گرفته، در مورد جنبه های موسیقایی آن است و به جنبه توازن معنایی این عنصر کمتر توجه شده است. در این نوشتار سعی شده، توازن معنایی و موسیقایی ردیف در غزلیات سعدی و عماد فقیه مورد بررسی قرار گیرد. این دو شاعر به این دلیل انتخاب شده اند که هر یک در سیر تکاملی غزل نقشی مهم داشته اند. عماد فقیه بین دو جریان شعری عاشقانه و عارفانه قرار داشت که شاعرانی مانند انوری، سعدی، کمال الدین اسماعیل در یک سو و عطار، فخرالدین عراقی و مولانا در سوی دیگر آن بود (شمیسا، ۱۳۸۰: ۱۴۰). سعی بر این است که انجام این تحقیق باعث شناخت بهتر جریانات شعری در قرن های هفت و هشت شود که غزل فارسی چه از نظر موسیقایی و چه از نظر محتوایی به آخرین حد تکامل و شکوفایی خود رسیده بود.

آمار ردیف در غزلیات عماد فقیه و سعدی

سعدی ۶۹۶ غزل دارد که از این تعداد ۴۴۵ غزل مردف است؛ یعنی ۶۴٪ غزل های او دارای ردیف است. خواجه عماد مجموعاً ۷۰۳ غزل دارد که ۴۷۰ غزل آن مردف است. این مقدار برابر با ۶۷٪ غزل های اوست. تعداد و انواع ردیف در غزلیات دو شاعر بدین گونه است:

نوع ردیف	بسامد در غزلیات سعدی	بسامد در غزلیات عماد فقیه
فعل ربطی	۱۶۰	۱۲۶
فعل تام	۱۳۶	۱۵۹
ضمیر	۶۲	۴۹
حرف	۲۰	۱۵
اسم	۱۵	۲۱
صفت و قید	۵	۹
گروه فعلی	۳۹	۸۳
گروه اسمی	۶	۸

تعداد و تنوع ردیف در غزلیات عماد فقیه بیشتر است. عماد فقیه از ۲۴۸ نوع ردیف استفاده کرده است و سعدی از ۱۷۲ نوع ردیف. سادگی بیان سعدی و عدم تکلف او در آوردن ردیف‌های گوناگون و متنوع باعث شده، ردیف‌های ساده او تکرار بیشتری داشته باشد. آنچنان که سعدی فعل ربطی «نیست» را ۱۴ بار به عنوان ردیف به کار برده است و عماد فقیه تنها سه بار.

همانگونه که گفته شد، عماد فقیه در بین دو جریان غزل عاشقانه و عارفانه قرار داشت که بعد از سنایی آغاز شده بود. در یک سوی او غزل‌های سهل و ممتنع و عاشقانه سعدی قرار داشت و در سوی دیگرش غزل‌های عارفانه مولانا که بخصوص به لحاظ تنوع ردیف سرشار از موسیقی بود. شاید بتوان گفت، عماد فقیه در موسیقی ردیف نیز از هر دو تأثیر پذیرفته است. ردیف‌های او نه مانند ردیف‌های مولانا بلند و متنوع است و نه به سادگی و بی‌پیرایگی ردیف‌های سعدی است؛ بلکه وی اعتدال را در موسیقی ردیف رعایت کرده است.

تکرار ردیف باعث تأکید بر معنایی خاص و ایجاد موسیقی می‌شود. بنابر این ردیف‌های سعدی و عماد فقیه را می‌توان در دو حوزه معنایی و موسیقایی مقایسه کرد. هر چند در این مقاله موسیقی و معنا جداگانه بررسی شده است؛ اما این دو ارتباطی تنگاتنگ با هم دارند و به گونه‌ای در هم تنیده‌اند. بیشتر موارد پویایی و تأثیرگذاری یک ردیف در اتحاد مناسب جنبه‌های موسیقایی و معنایی آن نهفته است و این عامل در کنار معانی واژه‌های بیت و مضمون شعر، فضای تأسف‌بار یا شادی‌آور شعر را محسوس‌تر می‌کند. مثلاً در این ابیات:

عشق در دل ماند و یار از دست رفت   دوستان دستی که کار از دست رفت
 بخت و رای و زور و زر بودم دریغ   کاندترین غم هر چهار از دست رفت
 (سعدی، ۱۳۸۶: ۴۹۵)

هر دو جنبه موسیقایی و معنایی این ردیف هماهنگ با روح تأسف‌بار و فضای اندوهبار غزل است. به جهت بلندی ردیف که بیش از یک رکن عروضی را شامل شده و وجود دو هجای کشیده در آن، شعر را با سنگینی خاصی باید خواند. واژه‌ها از نظر صوتی ترسیم‌کننده مفهوم شعرند (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۷۳: ۱۰۰). کشش هجایی و تناسب موسیقایی ردیف و معنای آن و محتوای غزل که در مورد از دست رفتن بخت و توانایی و ثروت و... شاعر است، تأثیرگذاری شعر

را دو چندان ساخته است. طنین صدای شاعر در پایان هر بیت، به خاطر موسیقی خاص این ردیف کاسته می شود و بخوبی تداعی گر از دست رفتن توانایی شاعر است.

بنابراین هر چند جدا ساختن موسیقی و معنای ردیف از یکدیگر چندان ممکن نمی نماید؛ ولی برای بررسی دقیق تر این ویژگی ها، بناچار این دو را جداگانه در غزلیات دو شاعر مقایسه کرده ایم.

توازن معنایی

اگر به اشعار مردف شاعران بزرگ توجه کنیم، درمی یابیم که ردیف فقط یک پیرایه شعری برای افزایش موسیقی شعر نبوده، بلکه نوعی ضرورت در آوردن آن وجود داشته است. شفیعی کدکنی می گوید: «به طور قطع می توان ادعا کرد که حدود هشتاد درصد غزلیات خوب فارسی همه دارای ردیف هستند و اصولاً غزل بی ردیف به دشواری موفق می شود» (شفیعی، ۱۳۷۳: ۱۳۸).

ردیف در مسیر تکامل غزل فارسی، تنها به عنوان یک عنصر موسیقی ساز، نقش نداشته است؛ بلکه علاوه بر موسیقی ابزار تکمیل یا تأکید معناست. از این منظر، ردیف را می توان در دو حوزه مورد بررسی قرار داد: توازن معنایی ردیف با روحیات و دغدغه های درونی شاعر، توازن معنایی ردیف با سنت های ادبی و محتوایی غزل.

۱- توازن معنایی ردیف با روحیات و دغدغه های درونی شاعر

عالم شعر عالم ناخودآگاهی است. در یک شعر قوی، عناصر شعری، حاصل آگاهی و انتخاب شاعر نیستند و اگر انتخابی هم صورت می گیرد، به صورت ناآگاهانه است. ردیف به جهت تکرار شدن در پایان هر بیت از پربسامدترین واژه های یک شعر است و بهتر از هر واژه دیگر می تواند نشان دهنده روحیات شاعر باشد؛ زیرا پیوندی پنهانی با روحیات شاعر دارد. با تأمل در معنای ردیف می توان تا حدی به روحیات شاعر پی برد.

گاه ردیف وسیله ای می شود که شادی و اندوه درونی شاعر را به مخاطب نشان می دهد و مخاطب با او همدرد می شود و به گونه ای تأثیر شعر را نیز افزایش می دهد. این غزل می تواند یکی از نمودهای این مسأله باشد:

یاد باد آنکه به حالم نظری بود تو را   به مقام من بیدل گذری بود تو را
چه شب است آنکه نشان سحرش پیدا نیست   ای شب تیره نه وقتی سحری بود تو را

(عمادفقیه، ۱۳۸۰: ۱۷)

شاعر بر خاطرات خوش گذشته افسوس می خورد. ردیف مناسب «بود تو را» نشان دهنده این افسوس درونی شاعر است. فعل (بود) از تأسف بر امری که اتفاق افتاده و اکنون گذشته و گذشته آن نیز قطعیت دارد، خبر می دهد و معمولاً رد پای دریغ و افسوس را می توان در کاربرد آن مشاهده کرد:

مرا بسود و فرو ریخت هر چه دندان بود   نبود دندان لابل چراغ تابان بود

(رودکی، ۱۳۷۳: ۳۴)

۱۲ درصد ردیف های فعلی سعدی و ۲۱ درصد ردیف های فعلی عماد فقیه، فعل های ماضی اند. توجه به گذشته در شعر عماد فقیه بیشتر از سعدی است. شاید بتوان این موضوع را نشانه توجه فردی عماد به گذشته های دور دانست و

اینکه او چشم به گذشته دارد و هر روز بر روزهای قبل افسوس می‌خورد، اگرچه ممکن است گاهی کاربرد فعل مضارع نیز در بردارنده تحسر در شعر او باشد:

هیچکس را مگر امروز میسر نشود   آن سعادت که ز دوران جهان دوشم بود

(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۲۰۵)

ما که امروز گران جان جهانیم آنیم   که سبکروح‌تر از عیسی مریم بودیم

(همان، ۳۱۱)

گذشت ایام عشرت همچو خوابی   خوشا ایام او گر خود دمی بود

(همان، ۲۰۸)

شاعر امیدی ندارد که لذت دیروزین او دگر بار تکرار شود. شاید به همین خاطر یأس به آینده و توجه به گذشته در شعر عماد فقیه بیشتر از سعدی است.

به دغدغه سعدی می‌توان از طریق ردیف‌های اسمی او پی برد. ردیف‌های اسمی تکرارهایی با تأکید هستند و تکرار نشان دهنده هیجان و عاطفه درونی شاعر است و هنگامی که احساس و عاطفه‌ای بر شاعر غلبه کند، ناخودآگاه به تکرار الفاظی می‌پردازد که با حالات روحی وی پیوند و تناسب داشته تا شاید این الفاظ مرهمی بر درد درونی او باشند. ردیف‌های اسمی می‌تواند بخوبی نشان دهنده دغدغه روحی شاعر باشد. از ۱۵ ردیف اسمی سعدی ۱۰ ردیف (دوست) دو ردیف (یار) و یک ردیف (سخن) است. او در پی این است که (سخن دل) خود را با (دوست) و (یار) خود گوید یا سخن او را بشنود. گاهی نسیم سحر را نیز حامل پیغام خویش قرار می‌دهد:

ای نسیم سحر از من به دلارام بگوی   که کسی جز تو ندانم که بود محرم دوست

(سعدی، ۱۳۸۶: ۴۷۵)

ای باد اگر مجال سخن گفتنت بود   در گوش آن ملول بگوی اینقدر سخن

(همان، ۶۸۰)

ما را ز درد عشق تو با کس حدیث نیست   هم پیش یار گفته شود ماجرای یار

(همان، ۵۸۳)

در غزلیات عماد فقیه ضمیر اول شخص جمع و فعل‌های اول شخص جمع بیشتری در جایگاه ردیف واقع شده‌اند. سعدی یک بار و خواجه عماد نه بار از ضمیر «ما» در جایگاه ردیف استفاده کرده‌اند. ۱۷ غزل عماد فقیه و ۷ غزل سعدی دارای ردیف‌هایی با فعل‌های اول شخص جمع می‌باشد. اگر به ردیف‌های شاعران سبک خراسانی نگاهی گذرا داشته باشیم، در می‌یابیم که اینگونه ردیف‌ها بسامد اندکی در اشعار آنها دارد. در دیوان مسعود سعد و فرخی سیستانی چنین ردیف‌هایی وجود ندارد. منوچهری تنها یک بار از ضمیر «ما» در جایگاه ردیف بهره برده‌است. در قرن ششم، سنایی با وارد ساختن مضامین عارفانه در شعر، نوعی تحول و دگرگونی در مسیر شعر فارسی ایجاد کرد. وی در غزلیات و قصاید خود ۳۴ بار اینگونه ردیف‌ها را به کار برده‌است. در سبک عراقی نیز اینگونه ردیف‌ها بسامد زیادی می‌یابند آن چنانکه در دیوان حافظ ۱۸ بار چنین ردیف‌هایی آمده‌است. شاید بتوان گفت با ورود مضامین عارفانه در شعر، بسامد این گونه ردیف‌ها نیز افزایش یافته و شاعرانی که روحیه‌ای عارفانه داشته‌اند، از چنین ردیف‌هایی بیشتر استفاده کرده‌اند.

ضمیر و فعل‌های جمع؛ بویژه اول شخص آن، تناسب بیشتری برای بیان اندیشه‌های عارفانه دارند و ضمیر و فعل‌های اول شخص مفرد، شخصی‌تر و تناسب بیشتری با مضامین عاشقانه دارند. شاید به همین دلیل سعدی بیش از دو برابر عماد فقیه ردیف‌هایی دارد که با ضمیر اول شخص ساخته شده است (۲۳ بار). این نکته می‌تواند نشان‌دهنده روحیه عاشقانه سعدی باشد. در مورد اول، تناسب ضمیر و فعل‌های جمع با مضامین عارفانه به چند دلیل می‌تواند باشد:

۱- سالکان در یک خانقاه به گرد هم می‌آیند و با هدایت شیخ، به سیر و سلوک می‌پردازند. عواطف و حالات روحی آنها حاصل تجربه‌هایی روحانی است که ممکن است، برای همه سالکان اتفاق افتاده باشد. سخن آنها سخن یک گروه است نه یک شخص و شاعر برای تأثیر بیشتر و بسط دایره شمول شعر خود از ضمائر و فعل‌های جمع بیشتری استفاده می‌کند. بیشتر غزلیات عماد فقیه که دارای این ویژگی است رنگ و بویی عرفانی دارد:

در ازل عشق تو سری بنهفت از دل ما   و نه ما بی خیر از سر دو عالم بودیم
(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۳۱۱)

گه در مقام خوف و گهی بر در رجا   با دیده پر اشک و لبی پر خنده‌ایم
(همان، ۳۰۶)

توفیق رفیق آمد و شد قطع منازل   گویی که از این بادیه در خواب گذشتیم
(همان، ۳۰۸)

۲- رقیب در اندیشه‌های عارفانه مورد نکوهش قرار نمی‌گیرد. حافظ چه زیبا می‌گوید:

مرا عهدی است با جانان که تا جان در بدن دارم   هواداران کویش را چو جان خویشتم دارم
(حافظ، ۱۳۷۸: ۴۴۲)

عماد روحیه‌ای عارفانه دارد و سعدی روحیه‌ای عاشقانه. عشق عماد، عشقی عارفانه است و هیچ ابایی ندارد که در راه مقصود، همگام با رقیبان دیگر باشد:

شمع رخسار تو آورد بدین مجلس نور   همه پروانه صفت در پی نور آمده‌ایم
(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۳۰۶)

گر به روضه در آییم با دلی سوزان   خیام حور بسوزد ز آتش دل ما
(همان، ۲۸)

ولی سعدی همواره به رقیب می‌تازد و نمی‌تواند او را همگام با خود ببیند:

نظر از مدعیان بر تو نمی‌اندازم   تا نگویند که من با تو نظر می‌بازم
آرزو می‌کنم در همه عالم صیدی   که نباشند رفیقان حسود انبازم
(سعدی، ۱۳۸۶: ۶۴۰)

بداندیش نادان که مطرود باد   ندانم چه می‌خواهد از طرد من
(همان، ۶۸۴)

۳- معشوق حقیقی، همواره با عارفان است و لطف اوست که آنها را از عقبه‌های راه سلوک به سلامتی می‌گذراند. بنابراین گاهی جمع بودن افعال در مضامین عارفانه به جهت این است که عارف، معشوق حقیقی را همواره یاریگر و در کنار خویش می‌بیند:

دستبوست به لب جان گرامی کردیم   هر دم آن روز که در طینت آدم بودیم
زین منازل که گذشتیم به اندوه و نشاط   نه همه روز و همه شب همه با هم بودیم
(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۳۱۱)

۴- از سوی دیگر فعل‌های جمع، نشان‌دهنده اتحاد عاشق و معشوق است. بر این اساس می‌توان گفت به گونه‌ای روحیات این دو شاعر در ردیف‌های کاربردی آنها تأثیر گذاشته است.

۲- توازن معنایی ردیف با سنت های ادبی و محتوایی غزل

هرچند دایره مضامین و محتوای غزل بسیار گسترده است و غزل می‌تواند بیشتر مضامین شعری را در خود جای دهد؛ ولی معمولاً دو شخصیت مهم غزل، عاشق و معشوقند و غزل شرح هیجان‌ات حاصل از عشق است. شرح هجران و نیازمندی‌ها و همه بلایایی که عاشق متحمل می‌شود. در غزل عناصری مانند تخیل، موسیقی، واژگان و... معمولاً در تناسب با همین فضاهاست. در این میان، ردیف به جهت تکرار مداوم در پایان ابیات نقشی اساسی در رعایت سنت‌های ادبی و محتوایی غزل دارد. با توجه به این موضوع استفاده عماد فقیه از برخی ردیف‌ها قابل توجه است؛ از جمله ردیف (شرمت باد):

برگرفتی ز میان عهد و وفا شرمت باد   گر ز ما شرم نداری ز خدا شرمت باد
اگر از خلق نداری غم و اندیشه ز حق   از من دلشده بی سر و پا شرمت باد
(همان، ۱۳۷)

این ردیف شایسته غزل سبک عراقی نیست. تکرار (شرمت باد) در هر بیت و آن هم خطاب به معشوق مناسبتی با سبک عراقی ندارد. معشوق در سبک عراقی ارزشی مافوق طبیعی دارد. این غزل بیشتر به حال و هوای مکتب واسوخت نزدیک است؛ زیرا مفاد این مکتب روی گردانی و دلزدگی از معشوق است. شاید بتوان این غزل را از معدود غزل‌های سبک عراقی بدانیم که چنین بی پروا در برابر معشوق سخن گفته شده و به گونه‌ای سنت‌های ادبی غزل سبک عراقی را در هم شکسته است.

نکته دیگری که در غزل دو شاعر قابل توجه است، استفاده از فعل‌های امر و نهی در جایگاه ردیف است. این فعل‌ها بیش از آنکه جنبه تحکم و فرمان داشته باشند، بیان‌کننده خواهش و نیاز شاعرند. خواجه عماد ۲۰ فعل امر و ۳ فعل نهی به عنوان ردیف به کار برده است و این در حالی است که سعدی تنها ۶ فعل امر و دو فعل نهی در جایگاه ردیف قرار داده است. سعدی فضای غزل را بخوبی تشخیص می‌دهد. بوستان را که در تعلیم و آموزش و اخلاقیات سروده، مملو از فعل‌های امر و نهی نموده است. تنها در باب هفتم (در عالم تربیت) ۱۱۹ بار از افعال امر و نهی استفاده کرده است، اگرچه باید گفت که در بوستان نیز فعل‌های امر و نهی بنا به بافت متن گاهی در معنای خواهش بکار رفته است؛ ولی در عرصه غزل که سخن از عشق و معشوق است، کاربرد فعل امر و نهی با مفهوم درخواست و اظهار عجز و نیاز شاعر مناسبت و گسترش بیشتری دارد. در غزلی که با ردیف (کن) همراه است، ابتدا از معشوق می‌خواهد که عهد شکستن را رها کند و به وفا روی آورد:

آخرنگهی به سوی ما کن
بسیار خلاف عهد کردی
دردی به ارادتسی دواکن
آخر به غلط یکی وفاکن
(سعدی، ۱۳۸۶: ۳۷۹)

هر چند که جنبه تمنا و خواهش در این غزل بیشتر از امرانه بودن آن است با اینوجود در چند بیت بعد متوجه می‌شود که معشوق خواهش او را نخواهد پذیرفت، بناچار می‌پذیرد که گزیری نیست و باید جور معشوق را بپذیرد و چشم به قضا دارد:

سعدی چو حریف ناگزیرست
تن در ده و چشم در قضا کن
(همان، ۳۷۹)

البته اسلوب استفاده از فعل‌های امر و نهی در غزلیات و بوستان کاملاً متفاوت است. در بوستان معمولاً بیشتر فعل‌ها کوبنده و بدون اظهار عجز به کار رفته‌است:

زبان کرد شخصی به غیبت دراز
که یاد کسان پیش من بد مکن
بدو گفت داننده‌ای سرفراز
مرا بد گمان در حق خود مکن
(سعدی، ۱۳۸۶: ۳۵۱)

چو بد ناپسند آیدت خود مکن
پس آنگه به همسایه گو بد مکن
(همان، ۳۶۵)

به خردی درش زجر و تعلیم کن
به نیک و بدش وعده و بیم کن
(همان، ۳۵۹)

اما در غزل جنبه تضرع و عجز آن کاملاً مشهود است. وقتی انسان در مقابل معشوق که از او والاتر است قرارگیرد، فعل‌های امر، معنای تضرع و تمنا می‌یابند نه فرمان دادن:

دل برگرفتی از برم ای دوست دست گیر
کز دست می رود سرم ای دوست دست گیر
(سعدی، ۱۳۸۶: ۲۳۵)

در غزلیات عماد فقیه از برخی از اینگونه ردیف‌ها اندکی بوی امر و فرمان به مشام می‌رسد:

ای ترک خطا بنده نوازی به از این کن
در صحبت محمود ایازی به از این کن
(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۳۳۰)

البته باید توجه داشت که معمولاً فعل‌های امر و نهی در غزل، قطعیت اجرایی ندارند. حافظ غزلی دارد که در آن فعل نهی نه تنها معشوق را از انجام کاری باز نمی‌دارد؛ بلکه میل شاعر انجام دادن همان عمل توسط معشوق است:

زلف بر باد مده تاندهی بر بادم
ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم
(حافظ، ۱۳۸۷: ۴۲۶)

هر چند در ظاهر از معشوق خواسته که زلف خود را بدست باد نسپارد؛ ولی میل شاعر انجام همین کار توسط معشوق است. زیرا عاشق از بر باد رفتن هراسی ندارد:

روی بنمای و وجود خودم از یاد ببر
خرمن سوختگان را همه گو باد ببر
(همان، ۱۶۹)

بنابراین در غزل نباید به فعل‌های امر و نهی به قطعیت نگاه کرد.

هدف نهایی شعر، القای عواطف شاعر به مخاطب است و هرچه شعر صمیمی‌تر بیان شود، تأثیرگذارتر خواهد بود. ضمائر و فعل‌های مخاطب معمولاً فضای غزل را صمیمی‌تر نشان می‌دهند؛ زیرا عاشق، معشوق را در کنار خویش می‌بیند و با او گفتگو می‌کند و او را مستقیماً مورد خطاب قرار می‌دهد. هنگامی که خواننده چنین اشعاری را زمزمه می‌کند، فضای صمیمی وصل عاشق و معشوق در ذهن او تداعی می‌شود و بهتر می‌تواند با غزل ارتباط برقرار کند. سعدی ۸۵ ردیف دارد که با فعل یا ضمیر مخاطب ساخته شده است. ۷۲ ردیف عماد دارای همین ویژگی است. از این نظر شعر سعدی صمیمیت بیشتری را داراست و بهتر توانسته با مخاطب ارتباط برقرار کند.

ردیف‌های اسمی با تأکید بر اسم مورد نظر که می‌تواند معشوق یا هر چیز دیگری باشد، توجه مخاطب را به آن اسم افزایش می‌دهد. بنابراین می‌توان آن را از ظریف‌ترین ردیف‌ها به شمار آورد. ردیف‌های اسمی معمولاً در غزل به گونه‌ای است که با محتوای و درون مایه اصلی غزل که بیان شور عشق درونی و وصف معشوق و... است، تناسب دارد. همه ردیف‌های اسمی سعدی و عماد فقیه جنبه غنایی دارند و با مضمون غزل متناسبند. مثل (دوست، شمع، دل، می، جانان و...) (این موضوع به حفظ فضای غنایی غزل آنها کمک زیادی کرده است.

نکته مهم آنکه در غزلیات هیچ کدام از دو شاعر، اسم خاص ردیف واقع نشده است. این کار دلایل زیادی دارد؛ از جمله، شاعران غزل سرا به خاطر ارزشمندی معشوق، از ذکر نام او خودداری می‌کردند. دلیل دیگر آنکه، آوردن اسم خاص، دایره شمول غزل را می‌کاهد و آن را زبان حال عده‌ای خاص خواهد کرد. حافظ غزلی با مطلع زیر دارد:

دل من در هوای روی فرخ بود آشفته همچون موی فرخ

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۳۶)

این غزل جزو غزل‌های ناب و برتر حافظ نیست. شاید یکی از دلایل ضعف آن علاوه بر نبودن مهارت‌های خاص حافظ در این غزل، آمدن نام معشوق در جایگاه ردیف باشد. (فرخ) تنها ممدوح یا معشوق حافظ است نه معشوق و ممدوح همه عاشقان در همه دوران. جز حافظ یا اندک کسانی که برحسب اتفاق نام معشوقشان (فرخ) باشد، این شعر را زبان حال خود نمی‌دانند و تمایلی به خواندن یا حفظ آن نخواهند داشت و لذتی از آن نخواهند برد. البته برخی از اسامی به علت آنکه جنبه مذهبی یا داستانی و ارسال المثلی دارند و بیشتر مردم نسبت به آن شناخت داشته و مورد احترام و پذیرش آنهاست، طیف وسیعتری از مردم، آن را سخن دل خود خواهند دانست. مثل اسم (محمد) در این قصیده سعدی:

ماه فرو ماند از جمال محمد سرو نباشد به اعتدال محمد

قدر فلک را مقام و منزلتی نیست در نظر قدر با کمال محمد

(سعدی، ۱۳۸۶: ۱۷)

مقایسه توازن موسیقایی غزلیات سعدی و عماد فقیه

نقش موسیقی در ایجاد فضای شعر، کمتر از معنا و مفهوم واژگان نیست. شاید بتوان گفت وقتی کلمه‌ای در جایگاه ردیف قرار می‌گیرد، نقش موسیقایی آن نه تنها کمتر از نقش معنایی آن نیست؛ بلکه گاهی موسیقی ردیف مهمتر از ضرورت معنایی آن است و هدف شاعر از آوردن آن افزایش موسیقی است تا تکمیل معنا. این نکته را می‌توان از کاربرد

ردیف‌هایی پی برد که معنای بیت بدون وجود آنها نیز کامل است و شاعر برای افزایش موسیقی و تأثیر آن در محسوس کردن فضای شعر آن را آورده، مانند:

باز آکنون بشنوز من یرلی یلی یرلی یلی
هر دم زنم تن تن تنن یرلی یلی یرلی یلی
غواص شو در بحر جان تاجان شوی بی آب و گل
افسانه ها از دل بهل یرلی یلی یرلی یلی
(مولوی، ۱۳۸۱: ۱۱۶۹)

یا:

رندان سلامت می کنند جان را غلامت می کنند
مستی ز جامت می کنند مستان سلامت می کنند
در عشق گشتم فاش تر و ز همگان فلاحش تر
وز دلبران خوش باش تر مستان سلامت می کنند
(همان، ۲۰۲)

موسیقی ردیف باعث افزایش موسیقی بیرونی شعر نیز می شود. محسنی می نویسد: «ردیف با توجه به تعداد هجاهای یکسانش از نقطه واحدی آغاز می شود و شعر را به پایان می برد. این کاربرد خود هماهنگی خاصی به وزن شعر می دهد» (محسنی، ۱۳۷۹: ۱۴). ردیف تکرار کامل آوایی در آخر ابیات است و باعث برجستگی آوایی بخشی از ارکان عروضی می شود و موزونیت موسیقی بیرونی را تقویت می کند.

بدیهی است هر چه ردیف بلندتر باشد، تکرار آوایی بیشتری صورت می گیرد و موسیقی بیشتری ایجاد می کند. از این نظر غزلیات عماد فقیه غنای موسیقایی بیشتری دارد.

آمار ردیف‌های بلند دو شاعر از نظر تعداد هجا

نوع ردیف	بسامد در غزلیات سعدی	بسامد در غزلیات عماد فقیه
۷ هجایی	—	۱ مورد (برنتوانیم گرفت)
۶ هجایی	۱ مورد (مانیز هم بد نیستیم)	—
۵ هجایی	۱ مورد (در نمی گنجد)	۴ مورد (نباشد روا و...)
۴ هجایی	۱۴ مورد (چه غم دارد و...)	۳۷ مورد (تو خواهی کرد و...)

ردیف‌های بلند سعدی کمتر است و نسبت به ردیف‌های عماد فقیه موسیقی ملایم‌تری دارد.

علاوه بر ردیف‌های کناری ردیف میانی نیز در غزلیات دو شاعر دیده می شود. اوزان خیزابی و دوری این استعداد را دارند که قافیه و ردیف درونی را در خود جای دهند. این گونه ردیف‌ها موسیقی شعر را دوجندان می کنند. مثل:

لب برب ساغر نه رخ بر رخ دلبر نه
گه شمع معنبر نه گه جام مرصع کش
جان را بر جانان برقطره سوی عمان بر
این نامه به پایان بر این قطعه مقطع کش
(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۲۵۷)

با آن همه بیداد او وین عهدی بنیاد او
در سینه دارم یاد او یا بر زبانم می رود
(سعدی، ۱۳۸۶: ۲۰۱)

معمولاً در اوزان دوری‌ای که کوتاه‌ترند، اگر ردیفی آمده باشد، بیشتر از نوع ضمیر متصل است:

خسته روانت گوید به جانست   وصف دهانت با تنگ داستان

(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۳۱۶)

خواجه عماد در سراسر غزلیات خویش ۲۲ بار ردیف درونی را آورده است و سعدی ۳۳ بار. این درحالی است که اوزان دوری سعدی کمتر از خواجه عماد است. سعدی ۴۸ غزل و خواجه عماد ۸۱ غزل در این اوزان سروده اند. این موضوع می تواند نشان دهنده این نکته باشد که سعدی تا جای ممکن از ظرفیت این اوزان در جهت غنای موسیقایی شعر، بهره برده است.

هرگاه قافیه و ردیف با هم همسانی و تناسب آوایی داشته باشند، موسیقی آن دو غنای بیشتری می یابد. به یقین نمی توان گفت که شاعر آگاهانه این موارد را رعایت می کند؛ بلکه به نظر می رسد ذوق او ناخودآگاه به گونه ای قافیه و ردیف را انتخاب می کند که بین آنها همسانی های آوایی وجود داشته باشد. همسانی هایی مثل یکسان بودن حرف آخر قافیه با حرف آغازین ردیف، تکرار مصوت بلند یا کوتاه مشترک در قافیه و ردیف، جناس بین ردیف و قافیه و موارد دیگر. مثلاً در بیت:

بگذشت یار و در من مسکین نظر نکرد   و اندیشه ز آب دیده و آه سحر نکرد

(عماد فقیه، ۱۳۸۰: ۲۵۷)

تکرار دو مصوت کوتاه - در ردیف و قافیه باعث همخوانی و تناسب آن دو شده است. در غزلیات عماد بیشتر همسانی ردیف و قافیه از نوع اشتراک مصوت بلند و کوتاه بین آنها می باشد. ذوق سعدی توجه بیشتری به این همسانی ها داشته و موارد گوناگون و متنوع تری از این همسانی ها در غزلیات او دیده می شود. مانند اشتراک هجای بلند بین قافیه و ردیف:

شب فراق نخواهم دواج دیبا را   که شب دراز بود خوابگاه تنها را

(سعدی، ۱۳۸۶: ۴)

دردیست درد عشق که هیچش طیب نیست   گر دردمند عشق بنالد غریب نیست

(همان، ۹۰)

یکسانی حرف آخر قافیه با ابتدای ردیف:

روز وصلم قرار دیدن نیست   شب هجرانم آرمیدن نیست

(همان، ۹۸)

همسانی هجای پایانی قافیه و ردیف نیز باعث هماهنگی این دو عنصر موسیقایی می شود. در این گونه موارد بین قافیه و ردیف نوعی هجای قافیه تکرار شده است. مثل:

دل تا عشقباز آمد در او جز غم نمی بینم   دل بی غم کجاجویم که در عالم نمی بینم

(همان، ۳۴۳)

که قافیه و ردیف هردو با (م) پایان می گیرد. از این دیدگاه همسانی های متنوع تری بین قافیه و ردیف در غزلیات سعدی دیده می شود و این امر موجب غنای بیشتر موسیقی کناری او شده است.

نتیجه

ردیف‌های غزلیات سعدی و عماد فقیه را می‌توان در دو حوزه معنایی و موسیقایی مورد بررسی قرار داد. از مقایسه در حوزه نخست می‌توان پی برد که عماد فقیه به نوعی یأس و ناامیدی به آینده دچار است و دور نمایی از افسوس بر روزهای گذشته در شعر او دیده می‌شود. به همین جهت نسبت به سعدی از فعل‌های ماضی بیشتری در جایگاه ردیف استفاده کرده‌است. این موضوع را می‌توان ناشی از پیامدهای ناگوار حمله مغول دانست. روحیه عارفانه عماد فقیه باعث شده که از ضمیر و افعال اول شخص جمع که تناسب بیشتری برای بیان اندیشه‌های عرفانی دارد، بیشتر بهره گیرد. ردیف‌های سعدی تناسب بیشتری با سنت‌های ادبی و محتوایی غزل و سبک عراقی دارد. وی از فعل‌های امر و نهی کمتری در جایگاه ردیف استفاده کرده و بسامد ردیف با فعل یا ضمیر مخاطب که موجب افزایش صمیمیت فضای غزل می‌شود در غزلیات وی بیشتر از غزلیات عماد فقیه است. عماد فقیه با کاربرد برخی ردیف‌ها نوعی سنت شکنی محتوایی در سبک عراقی را موجب شده‌است. هر چند که بسامد، تنوع و بلندی ردیف در غزلیات عماد فقیه بیش از غزلیات سعدی است؛ اما همسانی‌های آوایی بین قافیه و ردیف و استفاده از ردیف‌های درونی در غزلیات سعدی بیشتر از غزلیات عماد فقیه دیده می‌شود.

منابع

- ۱- انوری، علی بن محمد. (۱۳۷۶). دیوان، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، تهران: علمی فرهنگی، چاپ پنجم.
- ۲- حافظ، شمس الدین محمد. (۱۳۸۷). دیوان غزلیات، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی علیشاه، چاپ چهل و پنجم.
- ۳- خانلری، پرویز. (۱۳۴۵). وزن شعر فارسی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۴- رودکی سمرقندی. (۱۳۷۳). دیوان، بر اساس نسخه سعید نفیسی، ی. برانگنیکسی، تهران: نگاه.
- ۵- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۴). کلیات، تصحیح محمد علی فروغی، تهران: محمد، چاپ یازدهم.
- ۶- سنایی، ابوالمجد محدود بن آدم. (۱۳۶۳). دیوان اشعار، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: سنایی، چاپ سوم.
- ۷- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۷۳). موسیقی شعر، تهران: آگاه، چاپ چهارم.
- ۸- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۹). آشنایی با عروض و قافیه، تهران: فردوس، چاپ شانزدهم.
- ۹- _____ (۱۳۸۰). سیر غزل در شعر فارسی، تهران: فردوس، چاپ ششم.
- ۱۰- عماد فقیه، عمادالدین علی. (۱۳۸۰). دیوان، تصحیح یحیی طالبیان، محمود مدبری، کرمان: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان.
- ۱۱- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی بن جولوغ. (۱۳۶۳). دیوان، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار، چاپ سوم.
- ۱۲- قیس رازی، شمس الدین محمد. (۱۳۶۰). المعجم فی معایر اشعار المعجم، تصحیح محمد قزوینی، زوار.

- ۱۳- محسنی، احمد. (۱۳۸۲). ردیف و موسیقی شعر، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ۱۴- _____ (۱۳۷۹). «کارکرد هنری ردیف، آموزش زبان و ادب فارسی»، شماره ۵۶.
- ۱۵- مسعود سعد سلمان. (۱۳۸۴). دیوان، با مقدمه رشید یاسمی، تهران: نگاه.
- ۱۶- مولوی، جلال الدین محمد. (۱۳۸۱). کلیات شمس تبریزی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: پیمان، چاپ چهارم.
- ۱۷- نصیرالدین طوسی. (۱۳۶۹). معیارالاشعار، تصحیح جلیل تجلیل، تهران: ناهید.